

TRYGVE BRATTELI

S p e r r e f r i s t

Mandag 10. juni 1974
kl. 13.30.

Foredrag på Forbrukerrådets landsmøte
mandag 10. juni 1974.

Forbrukersamfunnet (manuskript).

Fattigdom er det vanlige, velstand et unntak.

Menneskehetens saga er historien om kampen mot sult, nød og fattigdom. Velstand har fra tid til annen forekommet hos noen få; for de store masser forekom den i folkeeventyrene. For en generasjon siden trengte vi ingen reklamefolk til å fortelle folk hva deres behov var. For de heldige var dagen fylt av arbeid for å skaffe det mest nødvendige av mat, klær og hus. Dette er fremdeles situasjonen for størstedelen av menneskeheten.

Forbrukersamfunnet er et ord som er et barn av vår tid. Muligens vil det bli en episode i menneskenes historie. Og det vil i tilfelle være en episode for noen få utvalgte i verden, hovedsakelig begrenset til folkegrupper i Europa og Nord-Amerika. Men også her er det mange som lever utenfor forbrukersamfunnets rikdom av ting.

Våre ideer om økonomi, produksjon og velstand er blitt til under samfunnsforhold der hovedproblemet for store folkegrupper var å holde savn og nød på avstand. Vi så i produksjonen og tilgangen på materielle

goder muligheten for å frigjøre mennesket fra de lidelser og den nedverdiggelse som følger i fattigdommens fotspor. Et minimum av materiell velferd var nødvendig for å frigjøre mennesket til åndelig og sosial aktivitet som ville gi livet en større mening. Trygghet basert på høy produksjon med rimelig sosial fordeling, er vegen fra nødvendighetens til frihetens rike.

Vi utviklet metoder til å gjøre produksjonen mer effektiv for å øke mengden av materielle goder og møte menneskenes behov. Vi lærte å beherske naturkreftene, utnytte de rikdommer som jorden ga og lage maskiner og produksjonsutstyr som kunne overta menneskenes eget fysiske slit. Vår tids oppfinnsomhet når det gjelder teknikk og metoder til fremstilling av varer, synes uten grense. Aldri før i menneskenes historie har produksjonen økt så raskt og vedvarende som i de siste 30 år. Den moderne produksjonsteknologi har skapt en helt ny situasjon, ikke bare for de industrisamfunn som har vært de første til å ta den nye teknologi i bruk, men for hele verden.

Vi skal ikke underkjenne de fordeler denne produksjonsteknologi har gitt oss. Vårt samfunn og Vest-Europa og Nord-Amerika som vi har delt denne utvikling med, har gitt sine folk en økonomisk trygghet og en sosial framgang som for tidligere generasjoner var ukjent. Dette har gitt grunnlaget for en fredelig utvikling mellom disse nasjoner og for fremskritt i retning av likestilling og likeverd mellom menneskene innenfor de enkelte samfunn.

Velferdssamfunnet foran nye oppgaver.

Men industrisamfunnene er kommet i en situasjon der en må tenke alvorlig over på hvilken måte den videre utvikling av den moderne produksjonsteknologi skal skje. Hvilke menneskelige behov skal den dekke og hvilke folkegrupper skal den tjene? Hovedoppgaven for forrige generasjon var å få de økonomiske krefter under kontroll for å sikre full sysselsetting, produksjonsframgang og økonomisk stabilitet. Industrisamfunnene har nå på det nærmeste løst disse problemene. Vi kjenner til hvordan de økonomiske krefter virker. De demokratiske organers ansvar for den økonomiske utvikling og nødvendigheten av offentlig styring og kontroll for å oppfylle dette ansvar, er forlengst erkjent i praksis. Selv om en viss ideologisk motstand henger igjen fra dem som har troen på den gammel-liberalistiske markedsøkonomi.

Oppgavene i vår tid er mer nyanserte. De gjelder fundamentale sider ved menneskenes livsform, det økonomiske systems virkemåte og samfunnets organisasjon. Ut fra flere hensyn stiller vi oss mer kritiske til å gjøre en fortsatt produksjonsframgang til et hovedmål. Vi er skeptiske til det nåværende produksjonsystems evne til å dekke reelle, materielle behov. Og vi har begynt å omvurdere velferdsbegrepet; hvilke faktorer skaper økt velferd i et samfunn der varetilgangen er mange ganger større enn den noen gang før har vært?

Det endelige formålet med produksjonen er å tilfredsstille menneskelige behov. Forbrukernes rett til fritt å velge varer i et marked er et fundamentalt trekk ved vår måte å organisere produksjonen og omsetningen på. Filosofien bak det økonomiske markedssystem er at forbrukerne, gjennom sin etterspørsel og sine valg mellom ulike produkter, skal lede produksjonen på rette veier.

Det frie forbruksvalg.

Det frie forbruksvalg er en vesentlig rettighet for menneskene i et demokratisk samfunn. Det har gitt en betydelig positiv impuls til den økonomiske utvikling. Bak den fordobling av det private forbruket pr. hode som vi har hatt i Norge og Vest-Europa i de siste 20 år, ligger det en stor, reell velferdsøkning. Dette har gitt seg uttrykk i en forandring av forbrukets sammensetning. Selv om også forbruket av mat og klær er økt kraftig, og bo-standarden er blitt bedret betydelig, er allikevel andelen av disse primære behov i forbrukernes utgiftsbudsjett falt fra nær 60 % til under halvparten. De såkalte varige forbruksvarer har fått en større plass i vårt hverdagsliv. Det gjelder forskjellig utstyr for å gjøre drift og vedlikehold av hjemmet lettere, og det gjelder bil, båt, fritidsutstyr og de utallige ting som i en nær fortid overhodet ikke eksisterete. Forbruket av disse

ting er 4-5 ganger så stort som for 20-25 år siden.

Vi er nå inne i en utvikling da tjenester av forskjellig slag er det dominerende innslag i forbruksøkingen. Feriereiser til fjerntliggende land er blitt alminnelig også for lønnstakere og pensjonister. Vi bruker mer til restaurantbesøk, underholdning, kulturell virksomhet og utdanning, sport og helsepleie. Det er i denne tjenestesektoren at veksten i det private forbruket i særlig grad antas å ville komme i årene framover og etterhvert utgjøre den største post på husholdningenes budsjetter.

De fleste mennesker har opplevd denne utviklingen som en god tid. Den har gitt menneskene større frihet til å velge sin løvsform og skaffe seg nye opplevelser og en rikere tilværelse. Den har gitt muligheter for større kontaktflate med og en større forståelse av andre mennesker, andre folkeslag og fremmede kulturforhold.

Velferdssamfunnet og dets begrensninger.

Men samtidig har vi måttet reise spørsmålet om nytteverdien og velferdsinnholdet ved visse sider av vårt forbruk. Behovet for mange av de nye ting blir følbare først når tingene er produsert og legges fram for salg. Det fortoner seg ofte slik at produksjonen blir et mål i seg selv; den skaper sitt eget behov. Og kan ikke tingene selv overbevise folk om at det er behov for dem, vil reklamen sørge for det. Det skiftes i moter og modeller, og det

produseres et utall av varianter av ting som skal tjene det samme formål. I visse deler av vårt forbruksmønster er det ikke knapphetsproblemet som opptar oss mest, men overfloden og voksende innsats for å overbevise folk om deres behov. Blant eksperter i markedsføring sies det at en dåre kan produsere mer enn ti vise kan selge.

For meg står det ikke som noen løsning på problemet om å komme fram til et fornuftig privat forbruksmønster at en på politisk grunnlag bestemmer seg for hva som skal være "nødvendige" og "unødvendige" goder. Utgangspunktet for vår politikk må fortsatt være at forbrukerne selv får vurdere sine behov og velge sine varer. Denne valgfrihet for den enkelte forbruker må også gjelde i forholdet mellom norske og utenlandske produsenter. Vår deltakelse i handels-samarbeidet med andre nasjoner, særlig innenfor markedssamarbeidet i Vest-Europa, forutsetter at vi gir våre forbrukere adgang til andre lands markeder på like vilkår med det norske. Jeg kjenner ikke til at noe økonomisk system som fastlegger produksjonen og forbruksmønsteret på sentralt politisk hold, har kunnet dekke forbrukernes behov på en fornuftigere måte enn det desentraliserte produksjons- og samarbeids-system som vi bygger på i vår del av verden.

Men vårt produksjons- og markedssystem resulteter ikke uten videre i den utnyttning og fordeling av ressursene som folk flest ville anse for å være riktig ut fra kravet om velferd og rett-

ferdighet. I praksis er det på vesentlige områder slett ikke slik at forbrukernes etterspørsel leder de privatøkonomiske markedskrefter til å fremstille de varer og tjenester som folk har behov for. Enkelte grunnleggende behov blir ikke dekket gjennom det private produksjonssystem. En rettferdig fordeling av de goder dette gjelder, ville ikke kunne skje på grunnlag av privatøkonomisk lønnsomhet. Dessuten bærer vårt produksjonssystem i sterk grad preg av at det er produsentene som bestemmer hva forbrukerne skal kjøpe. Ut fra betraktninger om velferd og rettferd kommer en ikke utenom at en på politisk grunnlag må danne seg en mening om folks behov, behovsdekning og ressursutnytting. Gjennom politiske beslutninger og tiltak er det nødvendig å påvirke produksjons- og forbruksmønsteret i samfunnet ut fra slike vurderinger.

En forbrukerpolitikk.

I virkeligheten står ikke den enkelte forbruker fritt i valget av de goder han ønsker å bli tilbudt. Den enkelte husholdning er for liten til å øve noen påvirkning på vår tids storprodusenter. Forbrukerne har ikke samlet seg i store interesseorganisasjoner eller skapt forbrukerkonserner som kunne danne motvekt mot produsentsiden. For å vareta forbrukernes interesser har flere industriland gått i gang med å utforme en forbrukerpolitikk og har opprettet

statlige forbrukerorganer. Jeg vil i denne forsamling nøyemeg med å vise til den lovgivning og de organer vi har fått i Norge: Lov om angrefrist, Lov om kontroll med markedsføring, Lov om merking av forbruksvarer, Forbrukerrådet og Forbrukerombudsmannen. Et utkast til lov om produktkontroll som tar sikte på å gi adgang til å treffe tiltak mot forurensende, skadelige og helsefarlige produkter, er for tiden ute til høring. De offentlige forbrukerorganer tar som utgangspunkt for sin virksomhet at næringslivets og det offentliges produksjon av varer og tjenester skal være en hjelpetjeneste for husholdningene. De skal både være utøvende organer og idékilder for en forbrukerpolitikk.

En forbrukerpolitikk vil komme inn på flere forhold i det moderne industrisamfunn. Tradisjonelt retter den seg i første rekke mot husholdningene. Den søker å styrke deres stilling og rettigheter ved å gi objektiv informasjon om varer og kjøpevilkår, hjelp i klagesaker, opplæring i forbrukerspørsmål og bedre kunnskaper om rasjonell drift av hjemmene. Det må bli vanlig å ta forbrukerne med på råd ved utbygging av privat og offentlig service.

Private og offentlige tjenesteytelser hører til de mest ekspansive sektorer i forbrukersamfunnet. Regjeringen har satt i gang et arbeid i departementene med å få oversikt over hvordan en kan bedre behovsdekningen på dette felt for de ulike grupper i samfunnet. En vil her blant annet få klarlagt hvilke

forhold som bestemmer lokaliseringen av private og offentlige institusjoner og bedrifter innenfor tjenestesektoren og overveie tiltak for å styrke deres innslag i lokalmiljøet i byer og bygdeområder.

Den brede utbyggingen av de offentlige tjenester skaper nye forbrukerproblemer. Hele folket kommer før eller senere i kontakt med tiltak for helse, utdanning, transport og sosial trygd. Alle slike tiltak ser annerledes ut for den enslige bruker enn de gjør fra servicetjenestens armeer. De utmerkede innretninger fører med seg manglende oversikt, friksjoner og protester. Såre og harme brev strømmer fra folk som føler seg hjelpeløse i egen sak. Å organisere forbrukernes interesser i forholdet til de offentlige tjenester, er like viktig som å organisere dem i forhold til de private markeder.

I vårt samfunnssystem har reklamen fått en dominerende plass i det enkelte menneskes hverdag. En forbrukerpolitikk kan ikke stille seg likegyldig til hvordan reklame drives og hvilket omfang den har. Den er i sterk grad med på å bestemme folks forbruksmønster, deres holdninger til verdispørsmål og deres levemåter. For tiden brukes sannsynligvis mer enn 1.500 millioner kroner i året på reklame i Norge. Reklamebransjen sysselsetter noe slikt som 10.000 personer og legger beslag på betydelige reelle ressurser i form av papir, emballasje, film, kontorer og utstillingslokaler. De forskjellige

sider ved reklamevirksomheten blir nå vurdert i et offentlig utvalg som vil avgi innstilling senere på året. Denne bør kunne gi grunnlag for en debatt om hvordan reklamevirksomheten mer kan ta formen av saklige og nøkterne undersøkelser av husholdningenes reelle behov, til avløsning av de salgskampanjer som ofte preger den private markedsføring.

Den offentlige nød og den private overflod.

Karakteren av det forbrukersamfunn vi vil få i fremtiden, vil i betydelig grad være bestemt av statens, fylkenes og kommunenes virksomhet for å tilfredsstille folks behov. I det moderne samfunn er det en rekke slike oppgaver og problemer som menneskene må ta seg av i fellesskap gjennom offentlige organer. Området for offentlig produksjon av varer og tjenester er ikke tilfeldig valgt. Samfunnets fellesforbruk gjelder noe mer enn å påvirke folks forbruksmønster og størrelsen av det samlede forbruk. Fellesforbruket er nært knyttet til en politikk for sosial likestilling, inntektsutjevning og vern om grunnleggende menneskerettigheter. I FN's menneskerettighetserklæring sies det at "enhver har rett til helseomsorg og nødvendige sosiale ytelser til vern om familiens helse og velvære. Mor og barn har rett til spesiell omsorg og hjelp. Alle barn, enten de er født i eller utenfor ekteskap, skal ha samme sosiale beskyttelse. Enhver har rett til undervisning og den skal være fri, i det minste

på de elementære og grunnleggende trinn". Helse-tjenester, sykehusvesenet, sosiale ordninger, undervisning og forskning kommer inn under disse rettigheter. Rettsvesenet, administrasjon og offentlig miljøverntiltak kommer i en liknende stilling.

Vurderingen av behovet og betalingen for samfunnets fellesforbruk skjer imidlertid på en helt annen måte enn gjennom den tilpasning som finner sted på det private forbrukermarked. For det private forbruk gjør produsentinteressene sitt ytterste gjennom reklamen for å få forbrukeren til å bruke mer av sin inntekt på de varer og tjenester som omsettes i markedet. Men det er ingen produsentinteresser som går inn for at vi bør få flere skoler, et bedre helse-stell, skikkelig renovasjon eller en større politistab. Behovet for samfunnets fellesforbruk vurderes av politikere og offentlige organer. Det resulterer ikke i noen protestaksjoner for den vanlige borger at reklamefolk og produsenter forteller oss at det er behov for en vare, uansett hvor unyttig denne varen er. Politikere derimot møter protestaksjoner av ulike slag under arbeidet med å vurdere og dekke samfunnets fellesforbruk. De får ingen støtte fra produsent- og reklamesiden i denne striden.

Fellesforbruket blir finansiert over de offentlige budsjetter. Det blir som regel gitt gratis. Prisen som forbrukerne betaler, kommer i form av skatter og disse vurderes som en sak for seg, løsrevet fra de offentlige tjenester de er med på å skaffe.

Politikere blir sjelden populære på å reklamere for økt fellesforbruk og økte offentlige tjenester, men de er sikret tilslutning om de foreslår lavere skatter.

Ulikhetene i de vurderingsgrunnlag som bestemmer det fellesfinansierte og det privatfinansierte forbruk vil i vårt samfunn lett kunne føre til en relativ overflod av alle slags privatproduserte varer, mens det samtidig er en stor underdekning av fundamentale behov som dekkes gjennom offentlig tjenesteyting. I velferdssamfunnene har vi fått situasjoner med "offentlig nød og privat overflod". Denne mangel på balanse i folks behovsdekning er blitt ytterligere forsterket av det forhold at økt privat forbruk trekker med seg krav om økt offentlig innsats på enkelte områder - krav som ikke er så lett å innfri. Den private bilismen forsterker kravene om veiutbygging og parkeringsplasser. Båter krever havner. Fritidsaktiviteter trekker med seg miljøverntiltak og arealplanlegging.

Hovedtrekkene i forbruksutviklingen i våre velferdssamfunn bærer allikevel preg av at det politiske ansvar har maktet å stå imot den uoverveide motstand mot fellesfinansierte offentlig innsats. Offentlige utgifter har økt sterkere enn de private forbruksutgifter. Bak den veldige ekspansjon i helsesektoren, undervisningssystemet, sosiale institusjoner og offentlig tjenesteyting av ulike slag ligger det en velferdsvinning og en utvikling mot sosial likestilling i et omfang som helt har forandret vårt samfunns karakter.

Det ligger fortsatt betydelige uløste oppgaver i den offentlige sektor. Berettigede krav fra ulike hold om mer ressurser i helsetjenesten og i skoleverket peker ikke mot 0-vekst på dette området. Men gjennom de siste 10-20 års innsats har behovsdekningen innenfor fellesforbruket og de velstandsgarantier som ligger i trygdeoverføringene, nådd et nivå som gjør det mulig å legge mer vekt på prioritering og selektive tiltak. Regjeringen har arbeid i gang med å gå igjennom statsbudsjettet og trygdebudsjettet med sikte på å få til bedre prioritering, mer rasjonelle administrative arbeidsmetoder og en ned-demping av utgiftsøkningene.

Ressursproblemer og 0-vekst.

"Forbrukersamfunnet" er et verdiladet ord. Det spiller hen på enkelte uheldige utslag av vår velstand - overforbruk, sløsing og rovdrift på ressurser. Enkelte maner til mer nøkternhet og nøysomhet i folks levesett ut fra moralske overveielser. For mange står en stans i produksjons- og forbruksøkningen som en nødvendighet dersom vi skal kunne bevare jordens ressurser, hindre fortsatt forurensning og verne om menneskenes livsmiljø.

Det er ingen grunn til å stille seg avvisende til de livsholdninger som her kommer til uttrykk. Ressursproblemene, forurensningene og opprettholdelsen av den økologiske balansen i verden hører til de største problemer som menneskene har stått overfor.

Men en 0-vekst-ideologi vil være til liten nytte i den praktiske politikk og gavne menneskeheten lite, om den ikke også forteller oss på hvilken måte 0-vekst skal komme i stand og hvordan det samfunn skal være der produksjonen og forbruket ikke lenger skal vokse. Jeg må her begrense meg til å peke på et par hovedforhold som en 0-vekst-ideologi må ta stilling til om den skal gi mening til et politisk handlingsprogram.

I et hvert fall må 0-vekst knyttes sammen med en befolkningspolitikk. Er det totalforbruket eller forbruket pr. hode som angir målestokken? For vårt samfunn er dette kanskje et mindre viktig spørsmål. Men det er vesentlig for de land der folketallet blir fordoblet på 30 år, og det gjelder i dag nær tre fjerdedeler av menneskeheten.

Produksjonsveksten i vår tid har vært en forutsetning for en utvikling mot inntektsutjevning, likestilling og likeverd mellom menneskene. Dette er fundamentale verdier som ikke kan oppgis. I et 0-vekst-samfunn måtte en politikk for større likhet i inntektsfordelingen og i materiell velstand føres videre mens de samlede realinntekter ikke lenger økte. For vårt samfunn vil inntektsutjevning under slike forhold by på problemer som får vår aktuelle debatt om inntektsoppgjørene og skattetrykket til å fortone seg som en hyggelig prat i peiskroken.

For de fattige land kunne en 0-vekst politikk være akseptabel først når nød og lidelser var fjernet og de nåværende kontraster i levestandard mellom

industriland og utviklingsland var blitt mindre. Men en heving av produksjonen pr. hode i disse land til ikke mer enn en fjerdedel av hva den er i Norge, ville kreve en produksjonsøkning som tilsvarer Nord-Amerikas produksjon i dag.

Et samfunn som økonomisk sett er i stillstand vil måtte ha en annen sammensetning av næringsgrener og produksjonsutstyr og en annen fordeling av sysselsettingen enn et samfunn i vekst. Overgangen fra den ene til den annen samfunnstype ville forutsette omstillinger i næringsstruktur, yrkesvalg, utdanningsforhold og bosetting i et omfang som hittil har vært ukjent. Det er det motsatte av økonomisk trygghet og stabilitet som ville prege en 0-vekst politikk.

Allikevel ville det kanskje ikke engang være disse tekniske, økonomiske og velferdsmessige sider ved en 0-vekst politikk som ville by de største problemer. Den ville forutsette en sentralisert, politisk styring av hele samfunnet som vi med våre forutsetninger vanskelig kan forestille oss formene for og omfanget av. I et 0-vekst samfunn måtte således anskaffelser av produksjonsutstyr, bruken av teknologiske kunnskaper og husholdningenes forbruk bestemmes på en helt annen måte enn i dagens forbrukersamfunn, med det rom dette gir for personlig valgfrihet og demokratiske beslutningsformer. Denne sentraliserte styring i 0-vekst politikken kan heller ikke være begrenset til det enkelte land. Sammenknytningen av økonomiene gjennom den ressursutveksling som handelen gir uttrykk for og kravet om at 0-vekst

blir en global målsetting, leder fram til et sentralisert overnasjonalt styringssystem.

Det er ingen uenighet om at en løsning på ressurs- og miljøproblemene krever en ny vurdering av velferdsbegrepet og av folks holdninger til verdispørsmål og forbruk av materielle ting. Forbrukersamfunnet må forandre karakter og en forbrukerpolitikk må ha dette som langsiktig siktepunkt. Det vil være nødvendig å bruke ressursene på en annen måte enn før, finne ordninger som gjør det mulig stadig å bruke dem om igjen og forandre sammensetningen av vår produksjon. I større grad enn før må forbrukerpolitikken rette seg mot produsentene for å påvirke deres holdninger og produksjonsopplegg. Vurderinger som gjelder bruk av materielle ressurser, miljøhensyn, forsøpling og forbrukernes reelle behov må komme inn allerede på produsentleddet. Energikrisen synes å ha ført til en slik nytenkning innenfor bilbransjen. Den må skje på et bredere felt, komme inn med større tyngde og bli varig.

Med våre åpne økonomier vil en ressurs-, miljø- og forbrukerpolitikk også måtte få en internasjonal dimensjon. Bindingen av vår egen politikk til internasjonale målsettinger og hensyn vil måtte gå meget lenger enn det tradisjonelle samarbeid vi nå medvirker i.

En 0-vekst politikk gir ikke utgangspunktet for en forandring av forbrukersamfunnet. Ut fra

vår nåværende situasjon vil 0-vekst neppe engang i seg selv bidra noe særlig til å løse de fundamentale problemer det her er tale om, når verdens ressursforbruk og miljøforandring har nådd det omfang det har i dag. Det finnes ingen enkel ideologi for disse problemer.

Det første skritt må være å få avklart karakteren og omfanget av de ressurs- og miljøproblemer menneskene i dag står overfor. Det rår en betydelig uklarhet og usikkerhet om disse spørsmål. Uttalelser og konklusjoner fra forskjellig vitenskapelig hold synes å stå i strid med hverandre. Regjeringen har oppnevnt et utvalg av kyndige folk til å vurdere de opplysninger og uttalelser som foreligger på dette område. Når dette utvalg har avgitt sine vurderinger til høsten, vil en få et bedre grunnlag for å vite hva en ressurspolitikk bør gå ut på. For min del har jeg bare ønsket å oppfordre til mer ettertanke og realisme hos dem som i 0-vekstfilosofien og i fortidens mer selvforsynte samfunn ser løsningen på noen av de største problemer i vår tid. Også for disse oppgaver må den menneskelige forstand og innsikt finne ut noe nytt og uprøvet. De forandringer våre samfunn må gjennomgå, må ikke bryte med den rett folk har til å styre seg selv og den frihet de har til å velge mellom ulike livsbaner som i dag kjennetegner vår politiske styreform og vårt velferdssamfunn.